

opmerkzaam, hij beschouwt deze *similia* als 'meer van hetzelfde', waarmee niets te veel is gezegd, en geeft als mogelijke verklaring voor de aanvullingen: blad- of eigenlijk 'katervulling'. De vertaler van de *Parabola* in de Toronto-uitgave, Sir R.A.B. Mynors, neemt deze verklaring bij gebrek aan een betere over. Mijns inziens kan op grond van de aard van deze aanvulling, de gelijktijdigheid van het tijdstip van verschijnen met de uitgave van de uitgebreide versie van het *Convivium religiosum*, en de herhaling met varianten van een ervan worden verdedigd dat deze *similia* a) direct verband houden met de dieren op de wanden van Eusebius' tuingaanderijen; b) aanvullingen geven bij het door Eusebius en Timotheus naar voren gebrachte kunsttheoretische commentaar; c) een extra sleutel tot interpreteren bieden. Als zodanig geaccepteerd, zetten de *similia* de interpretatie van het *conchetto* der buitenschilderingen kracht bij: zij dienen mede als 'epigrammen in prozavorm' bij het geschilderde in de gaanderijen van Eusebius. Voor een aantal van de dieren op de gaanderijwanden ontstaan op deze wijze emblemata met een geleding in drieën. Er kan zelfs worden aangenomen dat Erasmus zich zijn *conchetto* met een 'schildersoog' in gedachten uitgevoerd heeft voorgesteld en die dieren heeft weggelaten, die wel de teneur van het geschilderde ondersteunen, maar er uit conceptuele overwegingen niet in konden worden opgenomen. Aanwezigheid van de bloedzuigers bijvoorbeeld, zou de afwezige menselijke figuur onontbeerlijk hebben gemaakt.

A.M. Coebergh-van den Braak, Engelbertus Leidensis <Schut>, Versificator et Grammaticus, Ludi Magister et Scholasticus

De kwalificaties Versificator et Grammaticus zijn volgens Orlers afkomstig van Gerardus Noviomagus; Ludi Magister et Scholasticus zijn door mij aan de titel toegevoegd.

Om met de laatste twee te beginnen: Dat hij Ludi Magister, schoolmeester was blijkt uit zijn curriculum, dat u hierachter aantreft. Scholasticus was hij in de betekenis van: iemand die de Rhetorica bestudeert en onderwijst. Dat onderwijzen behoorde o.a. tot de taak van een Ludi Magister, en daarvan getuigen ook een drietal geschriften van zijn hand:

- *De Arte Dictandi*, een verhandeling in $\pm$ 1500 hexameters over de kunst van het brieven opstellen en schrijven.
- *Colores Rhetoricales cum Concordanciis Figurarum Grammaticalium*, een verhandeling in proza over de stijlfiguren.
- *Tractatus de Elegancia, Dignitate, Compositione Dictatus*, eveneens een verhandeling over stijlfiguren.

Van de twee eerst genoemde kwalificaties is Grammaticus niet mis te verstaan: een schoolmeester kende zijn Grammatica, en onderwees die aan de leerlingen vanaf het begin. Zijn bewerking van Hanerons *Diasynthetica* (zie het op de bijlage laatstgenoemde werk van zijn hand) getuigt daarvan.

Maar Versificator verdient nadere interpretatie, daar wil ik iets dieper op in gaan. Zijn in hexameters geschreven verhandeling over de briefschrijfkunst, *De Arte Dictandi* zal daarbij leidraad in mijn verhaal zijn.

Het woord 'versificator' kan in peioratieve zin worden verstaan: dan roept het de herinnering op aan het woord versjesmaker.

Bij Lewis and Short lees ik: 'a versemaker, versifier'. Cicero kent het woord niet, het komt pas naar voren in de periode na Augustus. Quintilianus zegt: 'Cornelius Severus versificator quam poeta melior', dat klinkt licht peioratief. Een in het metrum bedrevene hoeft nog geen dichter te zijn. Maar heeft het die betekenis ook bij Gerardus Noviomagus?

Het door hem gebruikte versificator heeft in ieder geval te maken met het gegeven, dat Schut vaak in versvorm heeft geschreven, nl. *De Arte Dictandi*, *De Moribus Mense* en de *Dyalogus de Pane*, en met name ook de zgn. 'headings', waarin hij de syntaxisregels van Hanerons *Diasynthetica* samenvatte. De versvorm was in Schuts ogen onmisbaar bij het onderwijs aan de jeugd. In zijn proloog op Hanerons *Diasynthetica* gaat hij daar dieper op in: 'Verzen houden de aandacht vast, zijn beknopt, aantrekkelijk, gemakkelijk om te leren en te memoriseren'. En dan verwijst hij naar Augustinus, die in *De Civitate Dei* (I.3) zegt: '...Vergilius, die door jonge kinderen gelezen wordt juist omdat hij een groot dichter is, de allerbeste en meest beroemde van allemaal: wanneer ze hem als het ware in gedronken hebben van jongs af aan, zal hij niet gemakkelijk meer uit hun herinnering gewist kunnen worden'. Die voorliefde voor de versvorm bij het onderwijs kennen de ouderen onder ons nog terug vanuit grammatica of syntaxis regels bij Latijn en Duits, in cadensvorm samengebracht.

Reedijk heeft opgemerkt dat de kwaliteit van Schuts hexameters niet al te best is. Het is echter niet uitgesloten dat Reedijk alleen de hexameters van *De Moribus Mense* en *De Pane Dyalogus* onder ogen heeft gehad, en dan moet men het met hem eens zijn. Waarschijnlijk zou zijn oordeel nog vernietigender zijn geweest wanneer hij de headings in Hanerons *Diasynthetica* had gekend: die zijn alleen maar op praktisch nut voor memoriseren geschreven, waarbij grammaticale termen als 'substantivum' worden ingekort tot 'substant' of 'substat', al naar gelang waar ze in de hexameter moeten worden ingepast. In *De Arte Dictandi* laat Schut toch heel wat beter werk zien, al is het nog niet van een kwaliteit die de humanisten een generatie later lieten zien.

Er is beweerd dat Erasmus' zeer negatieve beoordeling van Schut, - kort nadat hij in een zeer vleierende brief zich tot Schut had gewend om hem te vragen zich te scharen aan de kant van hen, die 'de domme Barbarij ten val willen brengen en de welbespraakte poëzie hoog tot de sterren verheffen', - er is beweerd dat deze ommekeer in Erasmus oordeel over Schut te maken heeft met het feit, dat Erasmus er een afkeer van had om voor studie- of handboeken de versvorm te gebruiken, zoals in *De Arte Dictandi*. Daarop kan wijzen wat Erasmus kort daarop in zijn brief aan Cornelius Aurelius zegt: 'Wat die Engelbertus van jou betreft, die is volgens jou zo doordrenkt in de Castalische bronnen, dat hij niets anders dan verzen uitspuugt of uit zijn neus laat komen'.

IJsewijn doet in zijn 'The Coming of Humanism to the Low Countries' (*Itinerarium Italicum*, Leiden 1975) een poging het woord 'versificator' te verstaan vanuit de al of niet onderkende tegenstelling tot 'poeta': 'It is difficult to say if this (sc. poeta) always means "humanist poet" as opposed to the old-style "versificator"'.

Het is hier niet mogelijk om aan de hand van een uitvoerig aantal verzen de kwaliteit van Schuts hexameters in *De Arte Dictandi* te beoordelen. Daarom liever aandacht geschonken aan een aantal andere aspecten, die wijzen op Schuts bekwaamheid, belezenheid en originaliteit, waardoor zijn teksten ook voor de hedendaagse lezer een grote charme hebben, vergeleken bij de veel drogere, om niet te zeggen saaiere en kleurlozere Artes Dictandi van zijn onmiddellijke voorgangers.

Schuts belezenheid

Van een priester kan worden verwacht dat hij voorbeelden graag aan de bijbel ontleent. Dat doet hij dan ook negen maal. Ook Christelijke schrijvers als Thomas van Aquino, Petrus van Blois en Bernardus van Clairvaux worden door hem genoemd, maar daarnaast noemt hij een aantal klassieke auteurs, met name Cicero (7 x). Quintilianus, Horatius, Seneca, Boethius,

Aristoteles en Hesiodus worden een maal genoemd. Bovendien citeert hij zegswijzen ontleend aan Romeinse dichters als Ovidius en Vergilius, zonder hun naam te noemen.

Ook in zijn rhetorische theorieën volgt hij klassieke auteurs, met name Cicero en Quintilianus, o.a. wat betreft de *inventio*, *dispositio* en *elocutio*, waaraan een schrijver alle aandacht moet geven, zoals ook aan het onderscheid in argumenten die gebaseerd zijn op feiten en die worden ontleend a *persona*: is de persoon aan wie iets gevraagd wordt bekwaam, weet hij hoe het moet, is hij wel bereid om het te doen. Het belang van helderheid, korthed en waarschijnlijkheid als gewenste karakteristieken voor een verhaal, het belang van archaïserend, of modern taalgebruik als middelen ter verfraaiing, dat alles is steeds in overeenstemming met wat wij bij Cicero aantreffen. En de meest opvallende en langdurige parallel tussen Cicero en Schut is te vinden in de 150 hexameters lange opsomming van rhetorische gemeenplaatsen, de zgn. *topoi*, rechtstreeks ontleend, zij het bekort, aan Cicero's *De Inventione*.

Her en der roept Schuts *De Arte Dictandi* wel eens herinneringen op aan materiaal dat te vinden is in het werk van zijn voorgangers: bijvoorbeeld de definitie van een brief, de indeling van brieven overeenkomstig hun inhoud in eenvoudige en samengestelde brieven, maar deze gelijkenis beperkt zich bij nader inzien alleen tot de gebruikte terminologie. Men ontkomt er niet aan te constateren dat Schuts werk opmerkelijk verschilt van de standaardindeling van middeleeuwse handboeken, die bijna allemaal zijn ingedeeld op basis van de vijf standaardonderdelen van een brief, te weten *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio* en *conclusio*, of op basis van de vraagwoorden *quis*, *quid*, *ubi*, *quomodo* etc. Ze zijn gericht op formules voor begroeting en afscheid, en niet op de inhoud van de verschillende soorten brieven. Zelden hebben deze handboeken voorbeeldbrieven in de tekst opgenomen, meestal volgen die zonder verder onderscheid aan het eind van het handboek als een aanhangend toevoegsel.

Schut echter beschouwt brieven op basis van twee gegevens: is het een eerste brief of een antwoordbrief. Hij richt zich op de presentering van de argumenten en zet theorie en voorbeeldbrief naast elkaar.

Over de vele in het werk voorkomende voorbeeldbrieven kort nog enkele opmerkingen. Soms beperken die voorbeeldbrieven zich tot het uiterste, een skelet-vorm die de leerlingen zelf verder moesten zien aan te kleden.

Het begint met de constatering van een feit: 'Je zit te spelen en dat is niet goed'.

Dan volgen enkele korte argumenten: 't Is nu geen speeltijd. Ik heb je daar geen toestemming voor gegeven. Je bent niet aan het leren wat je eerder onderwezen werd. Je verspilt geld. Je brengt je vader in verlegenheid. Je geeft een slecht voorbeeld aan je klasgenoten'.

De conclusie luidt: 'Spelen leidt tot al deze kwalijke gevolgen. Houd dus op met spelen'.

Maar er zijn ook geheel complete, uitgewerkte brieven, met zoveel mogelijk argumenten en gegevens, zodat ze bij oppervlakkige lezing een kunstmatige indruk maken. Die kunstmatige, onechte indruk wordt in bv. dankbrieven nog versterkt door de overdaad aan argumenten enerzijds, anderzijds door het feit dat de giften waarvoor dank wordt geuit zeer ongebruikelijk zijn: zo is er een dankbrief voor gekregen *mala aurea* (tomaaten), voor een gekregen ganzeveer.

Zeer opvallend is de dankbrief aan nicht Barta van wie de schrijver een uitzonderlijke kip heeft gekregen. Het is een wondervogel, die door

zijn heldhaftige dood bereid was om een groot aantal personen voor de hongerdood te behoeden.

De opeenstapeling van argumenten om dankbaar te zijn doen potsierlijk aan, maar ten eerste heeft Schut al eerder laten weten in v. 476 ss.:

Neem slechts enkele van deze argumenten op...
Er bestaat geen werk waarin ieder argument is opgenomen.

Bovendien is Schut een echte schoolmeester, die weet hoe je de aandacht van de leerlingen gevangen houdt: vandaar komische argumenten, ironische wendingen en voorbeelden uit het dagelijks leven van de schooljongens. Wellicht kenden zij niet Barta maar al te goed, was zij de huishoudster-kokkin in het kosthuis.

Terug naar Schuts belezenheid.

De vraag kan worden gesteld of Schut de citaten bij de respectieve schrijvers zelf heeft gelezen, of dat hij ze heeft ontleend aan de geschriften van zijn voorgangers, met name aan de middeleeuwse *Artes Dictandi*? De citaten uit en verwijzingen naar de bijbel zullen hem als priester zeker uit eigen lezing bekend zijn. Hij verwijst zijn lezers ook naar de voorbeelden van briefschrijfkunst van voorgangers van hem, met name worden Thomas van Aquino, Petrus van Blois en Bernardus van Clairvaux aanbevolen.

Een aanwijzing voor Schuts eigen inventiviteit bij het samenstellen van zijn *De Arte Dictandi* is het gegeven, dat hij met zijn theorie afwijkt van de *Ars Dictandi* van zijn tijdgenoot Antonius Haneron: hij ligt meer in de lijn van de theorie in *De Epistolis Brevibus Edendis*, dat weliswaar onder Hanerons naam is overgeleverd, maar zeker niet door Haneron zelf is geschreven; het werd op zijn verzoek - mogen we aannemen - geschreven door een ander, en het is niet uitgesloten dat Schut de schrijver is. Later heeft Schut de theorieën in *De Epistolis Brevibus Edendis* omgewerkt en in hexameters gecomponeerd tot zijn *De Arte Dictandi*.

Er is opgemerkt dat Erasmus' denigrerende opmerking over Schut na zijn aanvankelijk zo vleierende toenaderingsbrief wellicht stoelt op de weinig van litteraire kwaliteit getuigende verzen uit zijn *De Moribus Mense* en zijn *Dyalogus de Pane*, misschien zelfs wel op de gewrongen aandoende verzen van de 'headings' in Hanerons *Diasynthetica*. Maar we mogen niet vergeten dat Schut geen litterair hoog poëtische verzen heeft willen schrijven, ook niet voor geleerden of universitaire studenten schreef, maar voor jongens van ± 10 tot 14 jaar. En dat hij niet alleen een goed schoolmeester was, maar ook een belezen man, die zocht naar wegen om het klassieke Latijn in het onderwijs te bevorderen, dat blijkt uit de opmerkingen over stijl die hij aan het einde van zijn *De Arte Dictandi* maakt:

Lees de werken van de dichters, en met aandacht voor de helderheid van de goede dichters,
De metra van de poëzie sieren ons werk wonderbaarlijk,
Zodat ieder denkt dat wij de kunst van het spreken beheersen.

Dit in versvorm gieten van wat in proza voorligt werd, het is reeds gezegd, dagelijks ingeoeffend door de leerlingen op school, getuige de volgende verzen, voorafgaande aan de lange dankbrief aan neptis Barta:

Deze regels zullen weinig nut voor je hebben,
als je ze niet direct en goed omzet in metrische vorm.
Of het moet zijn dat je ze helemaal niet in proza hebt genoteerd.

Daaruit komt het beeld naar voren dat leerlingen opdrachten tot het schrijven van brieven kregen, die zij met een keus uit de argumenten in de voorbeeldbrieven tot een eigen brief moesten opstellen, als concept eerst in proza, en vervolgens dienden om te zetten in poëzie. En er was altijd wel een knapste van de klas die zonder het proza-tussenstation de opdracht direct in versvorm kon uitvoeren.

Die typisch humanistische instelling dankt Schut aan zijn leermeester Johannes Tinctorius in Keulen, zoals blijkt uit de brief, die Schut rond 1440 aan zijn vereerde leermeester schrijft: 'Sinds ik U heb verlaten heb ik al mijn tijd gewijd aan het lezen van Tullius, Sallustius, Vergilius, Persius, Horatius, Ovidius, Terentius, de tragedies van Seneca en menig ander redenaar en dichter'. Daarmee toonde hij zich een goede leerling van zijn leermeester. Want ofschoon Tinctorius een theoloog was, verklaarde hij zich een fervent voorstander van de 'studia humanitatis', en noemt ze regelmatig onder de volgende typerende omschrijvingen: 'meliora studia, meliores artes et disciplinae, bona studia, optimae artes, proba studia'.

De conclusie is gerechtvaardigd, dat Engelbertus Schut onherroepelijk behoort tot de prehumanisten boven de Alpen: hij staat op de rand van een nieuw tijdperk: hij handhaaft in de vormgeving van zijn onderwijs nog wel de traditie van de middeleeuwse schoolboeken, maar reikt wat de inhoud betreft weloverwogen vooruit naar een nieuw soort onderwijs, dat geheel op de klassieken is georiënteerd.

Curriculum van Engelbertus Leidensis <Schut>, ±1420-1503

- 1435-1438 studeert in Keulen de Artes Liberales bij Johannes Tinctorius
- 1438 Magister Artium
- ±1445 Schoolmeester aan de Grote School (Stadsschool) te Leiden
- ±1454 Rector van een particuliere school te Leiden
- 1458-1464 Rector van de Grote School te Leiden
- 1464-1503 Rector van een particuliere school te Leiden

Heeft (schriftelijk) contact met tijdgenoten, o.a. Jacobus Hoek, Cornelius Gerardus (alias Cornelius Aurelius of Aurotinus), Wessel Gansfort, Anthonius Haneron, Stephanus Surigonus en Desiderius Erasmus.

Werken:

- *De Arte Dictandi*, een verhandeling in ± 1500 hexameters over de kunst van het brievenopstellen en -schrijven, geschreven 1554; 1581 gedrukt bij Gerardus Leeu.
- *Colores Rhetoricales cum Concordanciis Figurarum Grammaticalium*, een verhandeling in proza over de stijlfiguren; ± 1576-77 gedrukt.
- *Tractatus de Elegancia, Dignitate, Compositione Dictatus*, eveneens een verhandeling in proza over stijlfiguren; 1581 gedrukt bij Gerardus Leeu.
- *De Moribus Mense* en *De Pane Dyalogus, Collocutores: Panis, Pistor, Esor*; beide gedrukt in 1509 bij Jan Seversz. te Leiden.
- De Prologus en Kopjes in hexameters boven de onderwerpen, behandeld in Anthonius Hanerons *Diasynthetica*, editie 1481; gedrukt bij Gerardus Leeu in Gouda.

Sophie van Romburgh, Franciscus Junius FF, zijn yver wint der braven gunst

Sinds september 1994 vervaardig ik als aio van Chris Heesakkers een geannoteerde uitgave van de correspondentie van Franciscus Junius F.F. (1591-1677). Junius was een zoon van de theoloog Fr. Junius, een zwager van